

13. **Мицик Ю. А.** Українсько-єврейські відносини напередодні і в роки Визвольної війни українського народу (1648–1658) / Ю. А. Мицик // Розбудова держави. – 1998. – № 11/12. – С. 114–119.

14. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657: зб. задокум. актових книг. – К., 2008.

15. **Опарина Т.** Украинские казаки в России: единоверцы или иноземцы (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева) / Т. Опарина // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 21–45.

16. **Плохій С.** Хмельниччина та євреї. Причини до ідеології повстання / С. Плохій // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Л., 1998. – Вип. 5. – С. 475–487.

17. **Плохій С.** Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні / С. Плохій. – К., 2005.

18. **Плохій С.** Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / С. Плохій. – К., 2013.

19. **Сисин Ф.** Євреї та повстання Богдана Хмельницького / Ф. Сисин // Марра Mundi: зб. наук. пр. на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Н.-Й., 1996. – С. 479–488.

20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25, спр. 184.

21. **Щербак В.** Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI – середина XVII ст. / В. Щербак. – К., 2000.

22. Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Publiczne Potockich. – № 9. – Т. 1. – К. 112.

23. Archiwum wojewódzki w Krakowie. Oddział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków. – № 75/ III. – S. 459.

24. Biblioteka PAN w Krakowie – № 1051 (Biblioteka Narodowa. – Oddział mikrofilmów. – Mf. 21986).

25. **Ettinger S.** The Legal and Social Status of the Jews of Ukraine from the Fifteenth Century to the Cossack Uprising of 1648 / S. Ettinger // Journal of Ukrainian Studies. – 1992. – № 1–2. – P. 107–140.

Надійшла до редколегії 15.04.2016

УДК 94 (477.64): 355.11.018 «1575/1625» Яворницький

О. С. Амеліна

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПРОБЛЕМАТИКА КОЗАЦЬКОГО ЗДОБИЧНИЦТВА В РОБОТАХ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Розглянуто наукова спадщина академіка Д. Яворницького, яка безпосередньо стосується тематики козацького здобичництва. Проаналізовано праці вченого з історії українського козацтва, і виявлено його ставлення та обґрунтування феномена козацького здобичництва. Особливу

© Амеліна О. С., 2016

увагу приділено впливу козацько-татарського порубіжжя на формування здобичництва.

Ключові слова: Д. І. Яворницький, козацьке здобичництво, «хліб козацький», здобич, Запорозька Січ.

О. С. Амелина

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ПРОБЛЕМАТИКА ДОБЫЧЕСТВА КАЗАКОВ В РАБОТАХ Д. И. ЯВОРНИЦКОГО

Рассмотрено научное наследие академика Д. Яворницкого, которое непосредственно касается тематики казацкого добычества. Проанализированы труды ученого по истории украинского казачества, и выяснено его отношение и обоснование феномена казацкого добычества. Особое внимание уделено влиянию казацко-татарского пограничья на формирование добычества.

Ключевые слова: Д. И. Яворницкий, казацкое добычество, «хлеб казачий», добыча, Запорожская Сечь.

O. S. Amelina

I. I. Mechnikov Odessa National University

PROBLYMATYKA COSSACK ZDOBYCHNYTSTVA IN THE WORKS D. I. YAVORNYTSKY

The problematic of Cossacks zdobychnytstvo in the D. Yavornytsky works. The scientific heritage of the Academician D. Yavornytsky especially it's part which is directly related to the subject of Cossack zdobychnytstvo is examined in the proposed article. D. Yavornytsky was one of the first who began to explore the Cossacks zdobychnytstvo in the context of Cossack military culture in the XVI–XVII centuries. The attempt to analyze the scientist's works about the history of Ukrainian Cossacks including the fundamental edition «History of Zaporozhian Cossacks» and to find the arguments and explanation of the Cossacks zdobychnytstvo phenomenon by scientists were made in the research. The mentions of zdobychnytstvo and justification of its use were also examined in the article. The particular attention was paid to the influence of the military frontiers on the Cossacks military and everyday life culture.

D. Yavornytsky one of the first local historians drew attention to the problems zdobychnytstva in the Cossack environment. Although his work is no separate chapter or intelligence about the Cossack zdobychnytstva, but indirectly historian aaktsentovuye it attention. The scientist uses the term «zdobychnytstva», but in the work are descriptions of all kinds of fishing zdobychnoho Cossacks. D. Yavornitskiy first drew attention to the role of the Polish nobility Cossack zdobychnytstvi and on the distribution of the spoils Cossacks that today there is not enough research and relevant. In addition,

historians indirectly to structure Cossack prey in some species: horses and cattle; prey for warfare; captivity. Overall D. Yavornytsky of , and especially sources collected and published under his editorship, enable more detail to explore and discover the lesser known aspects of Cossack zdobychnytstva issues.

Keywords: D. I. Yavornytsky, Cossack zdobychnytstvo, «Cossacks bread», zdobych, Zaporozhian Sich.

За останні десятиліття в українській історичній науці була приділена значна увага до праць історика Дмитра Івановича Яворницького, висвітлено його роль в науці і суспільно-політичному житті України кінця XIX – початку XX ст. Однак, поза увагою дослідників творчості Д. І. Яворницького залишилася проблематика козацького здобичництва. Тому в цій публікації ми ставимо за мету розглянути вищезазначений аспект козакознавчих досліджень вченого. Поставлена мета зумовлює такі завдання: проаналізувати основні роботи Д. І. Яворницького з історії українського козацтва, виявити ставлення вченого до проблем здобичництва, з'ясувати структуру здобичі, що зазначена в працях історика.

Сьогодні вчені визначають здобичництво як традиційну козацьку діяльність, спрямовану на захоплення здобичі. Також здобичництвом називають степову партизанську війну, що вели козацькі ватаги проти татар [6, с. 172]. Після інституалізації українського козацтва в Запорозьку Січ та реєстр, ряд істориків вводять поняття «хліба козацького», яке по суті є більш пізньою в окремих аспектах трансформованою формою здобичництва. Не менш цікавим є й сама здобич, яка була дуже різноманітною: від одягу до людського полону. Д. Яворницький одним із перших вчених, які звернулися до питань козацького здобичництва у своїх роботах. Варто зазначити, що висвітлення даної теми було неопосередковане, бо воно розглядалося в контексті військово-політичної культури козаків. Найчастіше історик для характеристики вищезазначеного виду козацької діяльності застосовує термін «здобич» [7, с. 158, 186, 272]. Водночас слід зазначити, що вчений характеризує козаків як людей, «що вважають війну своїм головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі, дикі, підступні, нещадні щодо своїх ворогів...» [7, с. 173]. Цілком очевидно, що під «ремеслом» мається на увазі саме здобичний промысел козаків.

Посилаючися на слова В. Каховського, Дмитро Іванович зазначає, що одним із аспектів, які приваблювали людей до козакування, був саме здобичний промысел, яким займалися запорозькі козаки: «...йшов у свою чергу шукати здобичі й слави і примножувати собою запорізьке військо та його значення» [7, с. 162]. Фактично вчений підкреслює важливість козацького здобичництва в січовому середови-

щі. Бо, за висловом самого Д. Яворницького: «...січовому козакові залишалося одне заняття – війна» [7, с. 185], яка насправді була не лише сенсом їхнього буття, але й годувальницею Січі.

Характеризуючи побут та військові звичаї козаків, Д. І. Яворницький опосередковано звертав увагу на феномен козацького здобичництва. Так, наприклад, у праці «Історія запорізьких козаків» розділі «Одяг та озброєння запорізьких козаків» вчений зазначає, що козаки не мали якоїсь одної форми одягу, бо фактично одягалися з того, що награвували під час своїх походів чи сутичок з турецько-татарськими силами [7, с. 157]. Також цінною є конкретизація істориком того, що саме «здобували» собі в боях козаки з одягу: «Розбивши татар чи туряків, пограбувавши панів ... козаки, повертаючись на Січ, привозили з собою безліч грошей, одягу й дорогих тканин... шуби, жупани, шаровари, сорочки, шапки, чоботи, чекмені, смушкові шкури тощо» [7, с. 157].

Суттєвою є згадка про захоплення козаками худоби у татар і ногайців. Так, Д. І. Яворницький вказував на те, що козаки після своїх походів приводили собі від трьох до п'яти коней на кожного. При цьому вони забирали собі ще й різну зброю, яка часом була зроблена та оздоблена коштовними матеріалами [7, с. 158]. Це не є дивним, бо: «...вони воювали у степах, де коні були такими ж незамінними, як човни на воді, й де без коня неможливо ні наздогнати ворога, ні втекти від нього. Тому кінь завжди був необхідним запорізькому козакові...» [7, с. 271]. Козаки разом з цим захоплювали цілими стадами овець, велику рогату худобу та, навіть, верблюдів [7, с. 273; 8, с. 26–27].

Крім, коней та худоби, історик звертає увагу на військову здобич, тобто знаряддя ведення війни (рушниця, гармати, шаблі і т.д.). Говорячи про таку здобич, Д. І. Яворницький, посилаючись на своїх попередників та джерела, відмічав, що: «Більшість цієї зброї козаки здобували у поляків, росіян і особливо у татар і турків» [7, с. 163]; «Гармат запорожці в себе не мають, а використовують несподівано захоплені на турецьких кораблях і галерах» [7, с. 164].

Цікавим є те, що Д. І. Яворницький акцентував свою увагу на зовсім незначному векторі козацької здобичі – побутовому: «...у деяких, переважно у військових старшин, були срібні чарки, посуд, кришталеві кременці для горілки, здобуті на війні або отримані як подарунок у столиці» [7, с. 187]. Здавалося б незначне зауваження, але воно є доволі цінним у розумінні не тільки козацького побуту, але і самого явища – здобичного промислу. Фактично козаки не гребували навіть посудом, якщо була можливість здобути його, тобто саме явище мало в собі певні аспекти звичайного грабунку. Водночас варто зазначити, що явище військового здобичництва було по-

ширенням у середньовічній і ранньомодерній Європі, тому козацька військова спільнота не була винятком. Водночас, дане явище є феноменом, тому, що має свої специфічні соціокультурні елементи, які стали можливі тільки у межах Великого степового пограниччя та козацько-татарської взаємодії на цьому фронтірі.

Справа в тому, що козацькі землі «...займали величезний степовий простір по обох берегах Дніпра від східних кордонів польського королівства і південних околиць московського царства та сягаючи гирла ріки Дніпро і безпосередньо прилягаючи до Азовського моря...» [8, с. 163]. З даного уривку ми бачимо, що козацькі вольності знаходилися на прикордонні між Заходом та Сходом, що, на думку М. Грушевського, породило «...непритаманне для цих місцин явище» – козацтво, як поєднання осілого та кочового способу життя [2, с. 50–56]. Сьогодні ми можемо говорити про існування цілого ряду кордонів у межах Великого степового фронтиру: соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше – мусульманами [3, с. 29–30]. Всі вищезазначені фактори, а особливо етноконфесійний кордон, породили протистояння між козаками і татарами.

Д. І. Яворницький у своїх працях звертав увагу на різні аспекти козацько-татарської взаємодії [8, с. 12–13], що безпосередньо пов'язані з вивченням та дослідженням проблематики козацького здобичництва. Як вже раніше зазначалося, здобичництво характеризується, перш за все, здобиччю, що здобували козаки під час війн проти турецько-татарських сил: «Вони залягали по глибоких балках, ховалися обабіччю проїжджих доріг, у гущавині лісів і пильно стежили за татарськими загонами, раптово нападали на них...» [7, с. 193]. Також саме завдяки культурно-побутовій взаємодії окремі елементи здобичництва зазнали своєї трансформації, як зазначив академік: «Стосунки запорожців з татарами були такими частими, що завдяки цьому обом народам відкривалося велике поле для взаємовпливу один на одного в тій чи іншій ділянці їх історичного життя» [7, с. 237]. Так, наприклад, людський полон не був притаманний козакам, але з часом (з кінця XVI ст.) він набуває поширення [8, с. 56].

Через землі Січі проходило багато шляхів. Зауважимо, що Д. І. Яворницький відзначав важливість Муравського шляху, яким «...татари вривалися на Україну... і запорожці неодноразово робили набіги на Крим» [10, с. 167] і Чорного шляху, що проходив між Бугом і Дніпром [10, с. 163]. Ці елементи він вважав сприяли комунікації козацтва із сусідами та здобичному промислу.

Захоплення здобичі відбувалось і під час того, коли звільняли бранців (відбивали ясир): «Багато хто жив лише для того, щоб відбивати християнський «ясир» у хижих татар, який ті щорічно

тисячами, а то й десятками тисяч забирали з України» [7, с. 193, 271]. Відповіддю міг бути полон козаками й татар, як зазначав Д. І. Яворницький, – татарський полон був своєрідною відповіддю козаків на жорстокості, до яких вдавалися мусульмани, захоплюючи християнських невільників [7, с. 246–251].

Так, у 1547 р. козаки під проводом барського старости Бернарда Претвіча наздоганяли татар, які напали на польські володіння біля Вінниці. Погоня тривала аж до Очакова, козаки хотіли відбити татарський полон, однак, татари вже раніше відправили свій ясир до Кафи. Тому козаки вирішили «відомстити» татарам, і, розбивши їх, взяли достатню кількість татар у полон, з чим і повернулися додому [8, с. 10].

Варто зазначити, що Д. І. Яворницький одним із перших вітчизняних істориків звернув увагу на питання розподілу здобичі. Він стверджував, що: «воєнну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська» [7, с. 182]. Сьогодні дослідники цієї тематики повністю погоджуються з даною думкою та при цьому уточнюють, що здобич розподілялася порівну, в окремих випадках тим, хто відзначався в бою, давали більшу частину. Також певний відсоток здобичі йшов на січову церкву: «Кошти січовому і взагалі всьому запорізькому духовенству виділяли частково із спільного військового жалування...а найбільше зі щедрих датків, духовних заповітів та військової здобичі» [7, с. 222]; гроші виручені від продажу худоби чи людей слугували для наповнення січової скарбниці.

Ще однією особливістю козацького здобичництва є роль у ньому польської шляхти. Д. І. Яворницький та інші вчені зазначали, що польська корона займала своє місце в здобичному промислі козаків, а саме санкціонувала напади козацької сили на татар. Хоча були випадки, коли польське суспільство гостро засуджувало здобичну діяльність козаків, яка нерідко приносила незручності не тільки в міжнародно-політичному, а й економічному планах [7, с. 254, 260].

Перш за все історик наголошував на ролі прикордонних старост у здобичному промислі козаків. Так, С. Полозович, О. Дашкович, П. Лянцкоронський, Б. Глинський, Б. Претвіч та ін., фактично очолювали козацькі набіги на татар: «У 1528 році ті ж козаки під керівництвом хмільницького старости П. Лянцкоронського, чернігівського О. Дашкевича і старости вінницького й брацлавського брали участь у поході під турецьке місто Очаків; у цьому поході козаки тричі розбили татар, захопили 500 коней і 30 тисяч голів худоби» [8, с. 9]. Справа в тому, що старости займали провідну роль у козацькому здобичництві XVI ст., отримуючи від цього як особисту економічну [8, с. 11], так і державну політичну користь. Разом із тим старости виступали в

ролі очільників козацтва, що сприяло його консолідації і подальшій трансформації здобичництва. Під час організації і безпосередньої реалізації здобичних походів старости передавали козакам свій військовий досвід. Так, наприклад, П. Лянцкоронський був знаний: «як найкращий полководець свого часу, який багато подорожував різними країнами Європи та Азії, вивчав усі бойові прийоми щонайкращих європейських та азійських полководців» [8, с. 8]. Також, Яворницький зазначає, що сміливість козаків у нападах на татаро-турецьких вельмож та їх володіння пояснювалася «співчуттям знатних польських панів» [8, с. 34].

Також зауважимо, що одним із об'єктів здобичного промислу козаків ставали купецькі судна, торговельні каравани та посольства. Так, кримський хан та й сам турецький султан неодноразово скаржилися як польській, так і московській владі на розбійні напади козаків на їхні посольства [4, с. 14].

Зазначимо, що хоч татари і були основними противниками козаків: «...і запорожців чекало попереду ще багато воєн проти їхнього споконвічного ворога» [9, с. 12], але в слушний час останні не гребували взяти здобич у своїх сусідів-християн. Так, 1580 р. козаки, беручи участь у Лівонській війні на стороні Речі Посполитої, воювали в межах Московського царства під містом Стародубом, де під проводом Яна Оришовського «завдали великої шкоди», напавши на це місто, спалили його, а також взяли велику здобич [8, с. 37]. Від здобичної діяльності козаків страждали і поляки [5, с. 2106].

Таким чином, Д. І. Яворницький одним із перших вітчизняних істориків звернув увагу на проблематику здобичництва в козацькому середовищі. Хоча в його працях немає окремого розділу чи розвідки з приводу козацького здобичництва, проте історик опосередковано зацентровує на ньому увагу. Вчений використовує термін «здобич», але при цьому у роботах знаходяться описи всіх видів здобичного промислу козаків. Вперше Д. І. Яворницький звернув увагу на роль польської шляхти в козацькому здобичництві та на тему розподілу здобичі козаками, що і сьогодні є недостатньо дослідженою та актуальною. Крім того, в роботах історика опосередковано можна структурувати козацьку здобич на окремі види: коні та худоба; здобич для ведення військових дій; полон. Загалом роботи Д. І. Яворницького, та особливо джерела, зібрані та опубліковані під його редакцією, надають можливість більш детально дослідити та виявити маловивчені аспекти проблематики козацького здобичництва.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** З історії видання монографії Д. І. Яворницького «Історія запорозьких козаків» / С. В. Абросимова // Січеславський альманах. – № 4. – Д., 2009. – С. 5–23.

2. **Грушевський М.** Історія України-Руси / М. Грушевський. – Т. VII. – К., 1995.
3. **Дашкевич Я.** Україна на межі між сходом і заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Дашкевич // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С. 28–44.
4. **Эворницкий Д.** Источники для истории запорожских казаков / Д. Эворницкий. – Т. 2. – Владимир, 1903.
5. **Эворницкий Д.** Источники для истории запорожских казаков / Д. Эворницкий. – Т. 1. – Владимир, 1903.
6. **Плецький С.** Здобичництво/ С. Плецький // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. : Генеза; Запоріжжя, 2002.
7. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – Львів, 1990.
8. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 2.– Львів, 1991.
9. **Яворницький Д.** Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 3.– Львів, 1992.
10. **Яворницький Д.** Твори: у 20 т. / Д. Яворницький. – Т. 2. – К.; Запоріжжя, 2005.

Надійшла до редколегії 12.09.2016